

JUHÁSZ ANNA ANITA

„ÉN MAGÁNYOS FA MARADTAM. / Ő / MAGÁNYOS EMBER”

Fa és ember találkozásának lehetőségei Nichita
Stănescu költészetében

A szerző(k)ről

■ Nichita Stănescu lemondott magánéletéről a költészet javára, nemcsak a recepciótörténet, hanem saját bevallása szerint is. A költészet „katonájaként”¹ megszakítás nélküli szolgálatban élő költő olvasóinak számolniuk kell azzal, hogy ezúttal lehetetlen szétválasztani az élettapasztalatokat a versektől, az embert a költőtől: számára az élet *költői állapot*.² Ebből adódhat Stănescu meggyőződése, hogy a vers ott él minden emberben, a költő pedig alázatos fordítója ennek a személyesből kiinduló, egyetemessé szublimált életnek.³ De ha a költészet maga az élet, és az élet maga a költészet, akkor ez nemcsak emberi, hanem világegyetemi értelemben is egyetemes: az ember-költő helyet ad írásai-ban a fa-, a kő-, a levegő-, az alma-, a levél-, az árnyék-, a madár-költő verseinek is.

Lauda omului [Az ember dicsérete] című alkotása a fentiek értelmében egy, a vers többi szerzőjével közös és minden olvasáskor újra megvalósítható kísérlet arra, hogy az egyetemes lét különböző megtestesülései felfedezzék egymást. A világgal való ismerkedés egy olyan lehetséges változatával találkozunk, amelynek kezdeményezője ezúttal nem az ember, hanem a természeti környezet, elsőként a fa: „Din punctul de vedere-al copacilor, / soarele-i o dungă de căldură, / oamenii – o emoție copleșitoare... / Ei sunt niște fructe plimbătoare / ale unui pom cu mult mai mare!”⁴

**A rólunk szóló verseket
nemcsak mi írjuk,
hanem legalább
ennyire a környezetünk
is, mint ahogy róluk
sem csak emberek
írnak, hanem ők is
egymásról.**

A nap, melyet szemek hiányában meleg sávként érzékelnek, alapvető létszükséglet a fák számára. Fényét gondosan értékesítik, s ezzel más teremtmények élőhelyének kialakításához is érdemben hozzájárulnak, hiszen testük számos rovar, madár és állat számára jelent éleletteret. A nap melegéhez képest, mely nélkül a fák nem tudnának fotoszintetizálni, az ember kívülről, idegen létező, és mégis azonosítható számukra: olyan gyümölcsként érzékelik, amelyre méretéből adódóan sokkal hatalmasabb fa tulajdonaként tekintenek. Az a csoda, hogy ez a „gyümölcs” ráadásul még járni is képes, *túlárado izgalommal* tölti el a fákat. Olyanszerű tapasztalat lehet ez, amelyet mi külön erre a célra létrehozott szólásokkal szoktunk kifejezni: *tapintani lehet a feszültséget, vibrál a levegő*. A vers tanúsága szerint nemcsak két ember érzékelhet ilyesmit egymással való találkozásakor, akkor is izgalom támad, ha fával találkozik az ember és emberrel a fa.

A fák képesek megkülönböztetni saját gyökereiket más fák gyökereitől, sőt a saját fajukba tartozó egyedeket is más fajoktól, mint ahogy mi, emberek is felismerjük egymást és a többi élőlényt.⁵ A számukra veszélyt jelentő rovarokat a nyáluk alapján ismerik fel, és védekezésükkel méreganyagot pumpálnak leveleikbe, melyek elveszik a lakmározni vágyók étvágyát. A sebeket ugyanúgy testük csonkításának tapasztalataként érzékelik, mint az emberek. Veszély esetén a körülöttük élő fatársakat is figyelmeztetik illatanyagok révén, melyeket sürgősség esetén szélcsatornán közvetítenek. Ez azt jelenti, hogy a fának is van nyelve, melyen információkat fogadnak és továbbítanak, s ez a jelrendszer már az ember számára sem ismeretlen. Mivel ők is képesek ízre, illatanyagokra, elektromos jelzésekre, sőt hanghullámok formájában ismerkedni a világgal és kommunikálni egymással,⁶ elképzelhető, hogy az emberi hangokat is észlelik. Az ember jelenléte ezeken a finoman észlelt jelenségeken is túlcserél a versben – valami másként, elhelyezhetetlenként, *túlárado izgalomként* érzékelhető. A költészet nemcsak a fának, hanem az olvasóknak is lehetőséget teremt arra, hogy ugyanilyen csodaként éljék meg a fák jelenlétét, amennyiben nem csak használati tárgyként érdeklődnek irántuk.

A kövek számára a nap egy lehulló kő, amely minden naplementekor, melléjük hullva, őket gyarapítja, vagyis egy közülük, egyenértékű velük: „Din punctul de vedere-al pietrelor, / soarele-i o piatră căzătoare, / oamenii-s o lină apăsare... / Sunt mișcare-adăugată la mișcare, / și lumina ce-o zărești, din soare!”⁷ Az embert enyhe nyomásként érzékelik, nem jelent terhet számukra: az ’enyhe’, ’szelíd’ jelzőkből kiindulva arra következtethetünk, hogy simogatáshoz hasonló tapasztalatként észlelik, amely megmozgatja és megfelelően helyezi el szilárd testüket: az emberi léptek segítenek *egyengetni az útjukat*, mintegy lábukkal „vezetik” a vak köveket, ők pedig testükkel követik az embert. Vakságukból adódóan a fényt is csak a mozgás, pontosabban a súrlódás által keletkező melegnek köszönhetően érzékelik, így hát az ember számukra mozgáshoz töltött mozgás, melyen keresztül hozzájuk is eljut a napfény. Ámulnak rajta, hogy ő nemcsak szilárd anyag, amely gurulni, esni és súrlódni képes, hanem hajlékonyságából adódóan ezeket meghaladva, finomabb mozgásokra is képes.

A levegő önmagához hasonló levegőfajtaként érzékeli a napot, amely egymás szárnyait verdeső madarak sokaságából állhat, mivel egyedül a madarak jutnak el ilyen magasságokba: „Din punctul de vedere-al aerului, / soarele-i un aer plin de păsări, / aripă în aripă zbătând. / Oamenii sunt păsări nemiîntâlnite, / cu aripile crescute înlăuntrul, / care bat, plutind, planând, / într-un aer mai curat – care e gândul!”⁸ A mozgás mindig energiát feltételez, a napsugárzás intenzív

energiája pedig hasonló a madarak által kifejtett energiához. Ehhez képest az emberek olyan ritka madarak, akiknek befele nőttek szárnyaik, melyek magasba röpíthetik őket a gondolat még anyagtalanabb, tisztább levegőjében. Az emberek megszűrt, gondolati éterében teleologikus jelenségek szárnyalnak, melyeket ők irányítani is tudnak, ettől olyan csodálatos a gondolatok röpte.

Mindhárom nem emberi szereplő saját létmódja, tapasztalatai révén *írja le* a sok tekintetben különböző embert, de az új, általuk kínált perspektíva mégsem jár messze a valóságtól. Az is összeköti az embert a három költőszereplővel, hogy a nap számunkra is ugyanolyan létfontosságú, és ugyanúgy a nem-én érdekességével hat ránk, mint a fákra, kövekre, levegőre. Emberi szemszögből is lehet meleg csík a nap, mihelyt behunyjuk a szemünket. Lehulló kő is lehet, hiszen a nap egy csillag, és a földi kövekhez is csillagok készítették a hozzávalókat. És persze a *lehulló kő* is rokona a *hullócsillag*oknak. Az ember számára is lehet madarakkal telített levegő a nap, ha naplementekor végigvonul előtte egy csapat madár: megfelelő szögből nézve úgy tűnik, mintha a madarak a napban repülnének. Észlelés, érzékszervek és a test révén kapcsolatot tudunk teremteni tőlünk sokféle szempontból különböző létezőkkel. És nemcsak nekünk van tapasztalatunk róluk, ők is figyelemmel fordulnak felénk, amire a költészet révén lehet rálátásunk. A rólunk szóló verseket nemcsak mi írjuk, hanem legalább ennyire a környezetünk is, mint ahogy róluk sem csak emberek írnak, hanem ők is egymásról.

A törvényszék

■ Az előző versben a többi létező által csodált ember képéhez képest meglepő diszkrepanciát mutat Stănescu *A cincea elegie* [Ötödik elégia] című verse, amely azzal a felismeréssel szembesíti az olvasót, hogy a nem emberi létezők pusztá jelenléte feddésként hat az emberre, akinek viszont semmi panasza nem lehet arra, hogy az alma alma, a levél levél, az árnyék árnyék, a madár madár. Felmerül annak alapos gyanúja, hogy az ember lényege szerint nem egy ártatlan, ünneplésre méltó létező: „N-am fost supărat niciodată pe mere / că sunt mere, pe frunze că sunt frunze, / pe umbră că e umbră, pe păsări că sunt păsări. / Dar merele, frunzele, umbrele, păsările / s-au supărat deodată pe mine.”⁹

A többi létező sérül amiatt, hogy az ember, még mielőtt bármit is adhatna, mindig elvesz valamit az őt körülvevőktől. Ezért válik az ember élőhelye egyben a környezeti panaszok törvényszékévé: „Iată-mă dus la tribunalul frunzelor, / la tribunalul umbrelor, merelor, păsărilor, / tribunale rotunde, tribunale aeriene, / tribunale subțiri, răcoroase. / Iată-mă condamnat pentru neștiință, / pentru plictiseală, pentru neliniște, / pentru nemîșcare.”¹⁰ Az ember tudatlansága abban van, hogy csak a saját érdekei értelmében alkot fogalmat a környezetéről, s így szerepe látszólag kimerül a természeti erőforrások felhasználásában. Ezzel szemben a környezet soha nem tudatlan, nem nyugtalan, nem mozdulatlan, nem unatkozik: tudja és folyamatosan végzi a feladatát.

Az ember megfeddése már a magvakban *meg van írva*. Ez az *írás* tartalmazza mindazt, amit majd nyújtani fog a fa folyamatos növekedésével: „Sentințe scrise în limba sâmburilor. / Acte de acuzare parafate / cu măruntaie de pasăre, / răcoroase penitențe gri, hotărâte mie.”¹¹ Kézjeggyel ellátni akkor szoktak egy dokumentumot, ha a benne foglaltak már igazolást nyertek. Az élőlények tették a feladatukat, a fa élőhelyet biztosított a madárnak, az ember pedig elvette nem-

csak a fa tápláló gyümölcsét, hanem magát a madarat is. Mivel tehát az ember környezete kisajátítása mellett döntött, ezért számít hitelesítő eljárásnak a madáraprólék az ember feletti ítélet „okiratán”.

A költő megpróbálja felmérni mulasztásának és érzéketlenségének súlyát, fontolóra venni a vádat, hogy megtagadta – anélkül, hogy értékelte volna – környezete adományait. Latolgatja annak a mulasztásnak az árát, hogy észrevétlenül haladt el a csodák mellett: „Stau în picioare, cu capul descoperit, / încerc să descifrez ceea ce mi se cuvine / pentru ignorantă... / și nu pot, nu pot să descifrez / nimic, / și-această stare de spirit, ea însăși, / se supără pe mine / și mă condemnă, indescifrabil, / la o perpetuă așteptare, / la o încordare a înțeleșurilor în ele însele / până iau forma merelor, frunzelor, / umbrelor, / păsărilor.”¹² Szeretné megváltoztatni a tudatlanság és az érzéketlenség állapotát, de ezen a ponton még csak az önvád ösztönzi erre. Azonosítja önmagát a bűnnel, ezért „a szégyen minden egyéb érzést megelőz és kizár szívéből”.¹³ Saját lelkiállapota állandó várakozásra ítéli, amitől megoldást remél, de csak önmagukba zárt jelentések vesznek körül – mindaddig, amíg a madár szó jelentése maga a madár nem lesz, amíg a jelentéseken át nem tetszenek maguk a dolgok, mintegy áttörve az ember szükségleteihez szabott eszköz voltukat. Saját ember voltán áttörve ilyenkor a költő is megtanulja magára öltetni ezeknek a létezőknek az alakját. Nincs feloldozás, amíg a bűnös fel nem ismeri, hogy a többi létező szeretete ellen vétett. „Egyedül ezen a szinten várhatjuk »gyógyulását«. Mivel nemcsak a megbocsátás, de a bánat is egyedül a szeretetben lehetséges, ember és ember, ember és Isten viszonyában.”¹⁴ Ahogy ember és környezete, ember és fa viszonyában.

A fátlan szótól a szótlan fán át a beszél(get)ő fáig

■ A román néphagyományban (mint ahogy más kultúrákban is) a fa a világegyetem egészét képviseli, de felbukkan az átjárási rítusokban is: születésekor a gyereket egy mitikus fának ajánlják, esküvőn nélkülözhetetlen a díszített fenyőfa, illetve a temetkezési szertartásnak is elengedhetetlen kelléke az ún. „pom de pomană”. Stănescu a fát költészete fontos szereplőjévé emelte át a néphagyományból. Verseiben megtalálható mindhárom fogalom, amely a román nyelvben a fára utal: *arbore*, *copac*, *pom*. A lexémáknak ez a sorrendje a fa absztrakt reprezentálásától az általános, majd a sajátos felé halad.

Az *arbore* fogalma az axis mundinak feleltethető meg. A *copac* ehhez képest közelebb áll az emberhez, elérhető az érzékszervei számára, ezért közvetítőként eljuttat a tisztább fa, az *arbore*, vagyis a fa platóni értelemben vett ideájához, illetve a *pom* is megmarad az ember proximitásában. Ugyanakkor a latin *arbor*, *arboris* szóból olyan jelentések is származnak, mint például a törzs, amely növény és ember törzsére egyaránt utalhat, ezzel átjárást biztosítva a két különböző létformának: a költő olyan élőlény, aki képes magába foglalni a növényi létet is (fa és ember hasonló anatómiájának köszönhetően).

Az *arbore* az ideális vers nyelvi modelljévé válik a költő *Ars poeticájában*: „Îmi învâțam cuvintele să iubească / [...] Le arătam arborii / și pe cele care nu vroiau să foșnească / le spânzuram fără milă de ramuri.”¹⁵ A levelek susogását a román néphagyomány az erdő beszédének tartja, melyet csak a gyakorlottak értenek. A világegyetem titokzatos levélusogásban azonosított nyelve így a nyelvfölöttség szerepét játssza, amely felé a szó is törekszik Stănescu költészetében.¹⁶ Nála a szavak nem csupán jelölők, hanem maguk a dolgok, illetve a

beszéd is maga a cselekvés, John Langshaw Austin beszédaktus-elméletére¹⁷ emlékeztető módon. A nyelv ennél fogva nemcsak a valóság kifejezőeszköze, hanem maga a valóság. Stănescu a szavak erejét nem a szótárban azonosítható egységekben látja, hanem egy erőmező elemeiként gondol a szavakra, a kvantummező-elméletnek megfelelően. Ennek értelmében egyik részecske identitása a többi részecskével való interakciójából bontakozik ki. Az egyes jelek identitása Charles Sanders Peirce¹⁸ szerint is a többi jellel való kölcsönhatásukból adódik: ha nem a szavak hordozzák önmagukban, hanem az egymással való összeütközésük alkotja meg a jelentést, akkor a szintaxis a költői nyelv legfontosabb szintje – a fonetikus és a morfológikus fölött –, mivel ez áll legközelebb a vers esszenciájához.¹⁹

Szó és idő kapcsolatát Claude Elwood Shannon kommunikációs szemléletéhez²⁰ hasonlóan gondolja el a költő. Shannon szerint az üzenet olyan, mint egy csatornán keresztül haladó folyadék. Stănescu szerint pedig a szavak csatornája ugyanaz az idő számára, mint Shannon elméletében a kommunikációs csatorna az üzenet számára. Ennek a hidraulikus metaforának az értelmében az idő ugyanúgy *folyik* a szavakból álló csatornán keresztül, mint az üzenet a kommunikációs csatornán keresztül. A kvantummechanika költészettel kapcsolatos analógiája és a szavak temporális vetülete a mondat és az anyag struktúrájának döbbenetes hasonlóságára mutat rá. Ennek alapján az ige az elektron, a főnév pedig az atommag szerepét tölti be a mondatban. A kvantumuniverzum kapcsolata a makroszkopikus világgal így a művészeti világ kontingens világgal való kapcsolatának metaforájává válik.²¹

A szerző szerint a költészet kétségbeesésében használja a szavakat: nem a szavak művészetéről, inkább *nem-szavakról* kellene beszélnünk, ha a költészet-ről van szó. Ez az elképzelés Hans Freudenthal kozmikus nyelvelméletével²² mutat hasonlóságot, mely szerint a más égitestekről származó intelligens lényekkel való sikeres kommunikációhoz egy olyan nyelvre van szükség, amely egy azt magyarázó metanyelv használata nélkül is érthető, vagyis arra a jelentésre épül, amely saját eszközei révén bontakozik ki belőle, s ennél fogva önmagát magyarázza. Stănescu a vers antikonceptuális tendenciáival ért egyet, és pont ezért tartja lehetségesnek a homályos költői nyelv és a tudományos nyelv egyidejű jelenlétét a költészetben. Míg a nyelvi funkciókért a bal agyfélteke felelős, az intuíciókra és érzelmekre alapozó vers székhelye a jobb agyfélteke: a bal agyfélteke eszközein keresztül kifejezni a jobb agyfélteke fennhatósága alatt végbemenő folyamatokat vitathatatlanul transzverzális kapcsolatokat feltételez.²³ A felsorolt, költészetében visszhangzó tudományos meglátásokból kiderül, hogy a költő érdeklődött a különböző tudományterületek iránt, melyek sajátosan alakították költészetét.

A fogalmi, racionális struktúrákon alapuló gondolkodással, amely halott formákba szilárdítja a történések (*idő*)tartamát, Stănescu a képi, metaforikus gondolkodást állítja szembe, amely a homályos, kontúrok nélküli érzéseken és megérzéseken alapul. Szerinte lehetetlen visszavezetni egyik gondolkodásmódot a másikra, s a kettő közötti különbség képezi azt a helyet, amelyet a költő a vers „nem-tudom-mijeként” emleget. Mindkét gondolkodásmód egyenlő arányban fellelhető a költészetben, egyforma könnyedséggel képes alkotni a „lélek” és „értelem” területén. A fényt – ugyancsak egyszerre tudományos és intuitív alapon – a világ szubsztrátumának tartja, olyan folyékony elemnek, amely minden irányba maximális sebességgel folyik, s amelyben a fotonok kontinuitása képe-

zi az általános törvényt. Minden kivételes alkalommal, amikor a fény balesetet szenved, elveszíti a sebességét, és egy individuumba kondenzálódik. Az érzékszervek a fénysebesség csökkenése sorrendjében észlelik az így létrejött tárgyakat. A látás a fény rezgésének egy részletét érzékeli, egy lassúbb fénysebesség számára az ízlelés adódik, a szaglás pedig a még lassúbb sebesség számára. A legmélyebb fényfrekvenciák a hallás számára adódnak, míg a fény sebességének majdnem teljes mértékű leállítását a tapintás érzékeli. Az individuum is addig létezik, amíg a fény *csomójaként* fellelhető. Ha ez a *csomó* felbomlik, az ember a fénybe illan: megszűnt hibaként feloldódik a fotonok kontinuitási törvényében. Az embernek az a szerepe, hogy idővé alakítsa a fényt. Az individuum csomóján áthaladó fotonok időkvantumokká, másodpercekké alakulnak. Az ember úgy tud együtt dolgozni az univerzummal, hogy gondolkodása révén megalakítja a végtelenből kiszakított időt.²⁴ Ilyen értelemben a fák is idővé alakítják a fényt, mivel a „meleg sáv” érzékelése függvényében kezdenek el tavasszal rugyezni, tehát tudják, mikor van tavasz. Peter Wohlleben ezt *időérzéknek* nevezi, mert tudományos kísérletek is megerősítik, hogy a fák tudnak számolni: csak elegendő mennyiségű 20 fok fölötti nap, tehát a megfelelő hosszúságú és hőmérsékletű napok után köszöntik zöld hajtásaikkal a tavaszt.²⁵

Miután az élettelen szó visszakapja költészetében az élő fát, *Necuvintele* [Nem-szavak] című versében Stănescu a fa cselekedni tudó teste révén kezdeményez *szótlan* beszélgetést az emberrel: „El a întins spre mine o frunză ca o mână cu degete. / Eu am întins spre el o mână ca o frunză cu dinți. / El a întins spre mine o ramură ca un braț. / Eu am întins spre el brațul ca o ramură / El și-a înclinat spre mine trunchiul / ca un măr. / Eu mi-am înclinat spre el umărul / ca un trunchi noduros. // Auzeam cum se-ntețește seva lui bățând / ca sângele. / Auzea cum se încetinește sângele meu suind ca seva. / Eu am trecut prin el. / El a trecut prin mine. / Eu am rămas un pom singur. / El / un om singur.”²⁶ Mindkét beszélgetőpartner olyasmint akar nyújtani, illetve a fa olyasmivel kezdeményezi a *beszélgetést*, ami a másik testének fontos: a levél kezét, a kéz levelet, a faág kart, a kar faágat, a fatörzs almafát és/vagy almát, az ember válla göcsörtös fatörzset. A fokozatos testcsere során eljutnak a legalapvetőbb közös tőig: a mindkettejükben lüktető életig. A fanedv ugyanazt a szerepet tölti be a fatestben, mint a vér az ember testében, azzal a különbséggel, hogy a fák *életritmusa*, talán a Stănescu által jelzett fénysebesség-csökkenés miatt, jóval lassúbb. Persze a fák élettartama ötször hosszabb az emberénél, leveleik kibontásába és hajtásaik növekedésébe foglalt megnyilatkozásaik hetekig, hónapokig is eltartanak. Visszont a víz- és táplálékszállítás folyamata ennél gyorsabban zajlik a kéreg alatt (másodpercenként egy centiméteres sebességgel),²⁷ így közel hajolva a fa törzséhez valóban érzékelheti az ember a fa *vérenek* szívveréshez hasonló felgyorsulását az addigi, kórogon kívül észlelhető lassúsághoz képest. Ezen a ponton már a saját, emberi vér lüktetése is könnyen hallható a fanedv lassú felfelé áramlásaként: megkülönböztethetetlenül válik a kettő. Az ember feloldódik a fában és fordítva – így maradhatok a találkozás után magányos fa olvasóként is, a fa pedig magányos ember. De csak a következő *beszélgetésünkig*.

■ JEGYZETEK

1. Nichita Stănescu: *Poetul ca și soldatul*. In: Nichita Stănescu: *111 cele mai frumoase poezii*. Editura Nemira, Buc., 2013. 82.

2. Corin Braga: *O sută și una de poezii*. Editura Academiei Române, Buc., 2017. 2. (A továbbiakban Braga 2017)

3. <https://www.youtube.com/watch?v=fXbYx8ir8p0> (utolsó megtekintés: 2020. április 16.)

4. Nichita Stănescu: *Necuvintele*. Editura Jurnalul Național, Buc., 2009. 34. (A továbbiakban Stănescu 2009) Magyarul: „A fák számára / a nap egy meleg csík, / az ember – megrázó hevület... / Járó gyümölcs / valamely sokkal hatalmasabb fának!” Szilágyi Domokos fordítása. In: Nichita Stănescu: *Viziorgona*. Kriterion, Buk., 1974. 34.
5. Peter Wohlleben: *A fák titkos élete*. Park Könyvkiadó, Bp., 2018. 8–9. (A továbbiakban Wohlleben 2018)
6. Uo. 13–18.
7. Stănescu 2009. 34. Magyarul: „A kövek számára / a nap lehulló kő, / az ember: enyhe nyomás. / Mozgáshoz toldott mozgás, / napból csobogó fény!” Szilágyi Domokos fordítása, i.h.
8. Uo. Magyarul: „A levegő számára / a nap madaraktól hemzsegető levegő, / szárnyuk egymást verdesi. / Az ember mesés madár, / szárnya befele nőtt, / s ott verdes, lebeg, suhan / valamely tisztább levegőben – a gondolatban!” Szilágyi Domokos fordítása, i.h.
9. Uo. 113. Magyarul: „Sosem haragudtam az almára amiatt, mert / alma, a levélre, mert levél, / az árnyékra, mert árnyék, a madárra, mert madár. / De az alma, a levél, az árnyék, a madár / egyszer csak megharagudott rám.” Szilágyi Domokos fordítása. In: Nichita Stănescu: *Viziorgona*. Kriterion, Buk., 1974. 45.
10. Uo. Magyarul: „Ím, idecítáltak a levél-bíróságra, / árnyék-, alma-, madár-bíróságra, / kerek tövényszékre, légi tövényszékre, / kecses, hűvös tövényszékre. / És ím, elítéltek tudatlanság miatt, / közöny miatt, nyugatlanság miatt, / mozdulatlanság miatt.”
11. Uo. Magyarul: „Magvak nyelvén íródott az ítélet. / Szárnyas-aprólékkal / jegyzett vádiratok, / hűvös, szürke bűnbánati végzés fejemre.”
12. Uo. „Fölálllok földetlen fővel, / igyekszem kisillabizálni, mit kaptam / tudatlanságom miatt... / És nem tudok, nem tudok kisillabizálni / semmit, / s maga e lelkiállapot is / megnehezít rám, / s elítél, kiolvashatatlanul, / örökös várakozásra, / a jelentések megfeszítésére, / amíg felöltöm / felöltik almák, levelek, / árnyékok / madarak / alakját.”
13. Pilinszky János: *Bűn és megbocsátás*. Online: <https://konyvtar.dia.hu/html/muvek/PILINSZKY/pilinszky00373/pilinszky00730/pilinszky00730.html> (utolsó megtekintés: 2020. április 19.)
14. Pilinszky: i.m.
15. Magyarul: „Szeretni tanítottam szavaimat / [...] Megmutattam nekik a fákat / s amelyek nem akartak zizegni, / azokat irtalom nélkül felkötöttem az ágakra.” Balogh József fordítása. In: Nichita Stănescu: *A szavak el-len*. Albatrosz, Buk., 1982. 6.
16. Adina Ciubotariu: *Uman și vegetal în lirica lui Nichita Stănescu*. Anuar de Lingvistică și Istorie Literară 2002–2003. 185–190.
17. John Langshaw Austin: *How to do things with words*. Oxford University Press, Oxford, 1975.
18. Charles Sanders Peirce: *Logic as semiotic: The theory of signs*. In: *Philosophical writings of Peirce*. Dover, New York, 1955. 100.
19. Solomon Marcus: *Eminescianul Nichita Stănescu*. Sesiunea Academiei Române, Ploiești, 31 martie 2013. România Literară 2013/23. (A továbbiakban Marcus 2013) Online: https://arhiva.romlit.ro/index.pl/eminescianul_nichita_stnescu?makePrintable=1 (utolsó megtekintés: 2020. április 21.)
20. Claude Elwood Shannon: *A mathematical theory of communication*. ACM SIGMOBILE Mobile Computing and Communications Review 2001. (5).1. 3–55.
21. Marcus 2013.
22. Hans Freudenthal: *Lincos: Design of a Language for Cosmic Intercourse. Part I*. North-Holland Publishing Company, Amsterdam, 1960.
23. Marcus 2013.
24. Braga 2017. 2, 9–10, 16.
25. Wohlleben 2018. 131.
26. Stănescu 2009. 246. Magyarul: „Mintha kéz lenne apró ujjakkal, levelét / nyújtotta felém. / Csipkézett levélként kezemet nyújtottam / feléje én is. / Egy ágat nyújtott aztán, a karját, és átölelt. / Karommal, mint ággal, öleltem át én is. / Felém hajlított törzsét, akárha / lenne a vállam. / Felé hajtottam vállam, törzsem mintha / kiáll göcsöröm lenne. / Hallgattuk, gyorsulnak nedvei, lüktet, / akár a vér. / Hallgattuk, lassul a vérem, csörge-dezik, / akár a nedvek. / Lényébe lényegültem. / Lényembe lényegült. / Magányos gyümölcsfa lettem. / Ő / magányos ember.” Koosán Ildikó fordítása. Magyarul Babelben. https://www.magyarulbabelben.net/works/ro/Stnescu%2C_Nichita-1933/Necuvintele/hu/15754-Sz%C3%B3tlanul
27. Wohlleben 2018. 200.